

ДО ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОЇ ТЕРМІНОСИСТЕМИ

© Крохмальна Г. І., 2011

У статті описано деякі явища розвитку української терміносистеми, зафіксовані в лексикографічних джерелах різного часу. Автор встановлює окремі закономірності видозмін літературознавчої терміносистеми щодо усталеного поняття «термін».

Ключові слова: українська мова, літературознавча термінологія, термін, терміносистема, термінологічна одиниця, термінологічний словник.

The paper deals with description of certain phenomena of Ukrainian terminological system stated in lexicographic sources of different periods. The author ascertains individual regularities of the literary criticism terminological system relative to common concept of «term».

Keywords: Ukrainian language, literary criticism terminology, term, terminological system, terminological unit, terminological dictionary.

Проблему розмежування власне літературознавчого терміна й емоційного художнього вислову вже порушували [6, с. 96–102]. Вивчення літературознавчої термінології має багато спільного з літературою як такою. А її вивчення (як чи не найсинтетичнішого з видів мистецтва) передбачає комплекс емоційних, логічних, свідомих та несвідомих оціночних суджень, що беззаперечно впливає на систему термінотворення.

Українська літературознавча термінологія є об'єктом тривалого й усебічного вивчення: наукова термінологія в художньому тексті Г. Сковороди (Л. Гнатюк, Д. Кирик), І. Вишенського (Ю. Карпенко); літературознавча термінологія Я. Головацького, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянської, П. Грабовського, М. Коцюбинського, М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, І. Микитенка, Лесі Українки (Є. Регушевський); термінологія в працях І. Франка (Т. Панько, Є. Регушевський).

Терміносистема українського літературознавства активно розвивається не лише останні 20 років. Початком сучасного періоду системного опрацювання літературознавчої термінології очевидно слід вважати вихід у світ «Короткого словника літературознавчих термінів» (1961) [1]. Перероблене й доповнене його видання 1965 року [7] і праці наступних років [8; 2] засвідчують поступ, видозміну й взаємовиключення терміносистеми, водночас можна припустити ще й певну її модифікацію та еволюцію. У цій статті – спроба зіставлення окремих ознак української терміносистеми, зафіксованих у лексикографічних джерелах різного часу й різних видань з метою встановити окремі закономірності видозмін літературознавчої терміносистеми щодо усталеного поняття «термін».

Наприклад, «Словник літературознавчих термінів» [8] (далі – СЛТ) узагалі не фіксує інформацію про альманахи, літературно-мистецькі часописи, об'єднання письменників і стильові течії у світовому письменстві тощо. «Літературознавчий словник-довідник» [3] (далі – ЛСД) широко подає терміни на позначення альманахів, літературно-мистецьких часописів, об'єднання письменників і стильових течій, при цьому зберігаючи більшість термінологічних одиниць (далі – ТО) попередніх видань. Важливо, що видання 2007 року містить ТО, які з'явилися в терміносистемі порівняно нещодавно (наприклад: *наратологія*, *інтертекстуальність*, *дискурс*, *металінгвістика*, *постмодернізм*, *генологія*,

герменевтика), разом з тим є терміни, які не були позначені в попередніх виданнях з ідеологічних, політичних чи інших міркувань (наприклад: *акафіст, давня українська література, антирадянська література, великодні пісні, повстанська поезія, гайдамацькі пісні, жовнірські пісні*). Сучасне видання не подає ТО, які вийшли з активного вжитку (є функційно пасивними), або ті, які вживають поза межами української літератури.

С. Є. Регушевський відзначив, що «в енциклопедіях, літературознавчих словниках та працях з теорії літератури немає, на жаль, однозначності строгої послідовності у визначенні термінів» [5, с. 254] проте проблема «термінологічності терміна», нормативності ТО залишається. У відповідних виданнях 1971 і 2007 років знаходимо цьому приклади.

Відмінності виявляємо вже від тлумачення поняття «термін».

СЛТ і ЛСД пропонують майже подібні тлумачення такої ТО. «*Термін – (від лат. межа, границя; за давньоримською міфологією – бог – охоронець межі, кордону) – спеціальне слово, що вживається для означення певних, чітко окреслених понять у науці, техніці й культурі.(...)*» [8, с. 421] і «*Термін – (лат. кордон, межа, кінець) – слово, чи словосполучення, яке точно позначає спеціальне поняття і його співвідношення з ін. поняттями певної галузі (...)*» [3, с. 668]. Відзначимо, що в першому випадку акценти зміщені вбік терміна-«спеціального слова» для «означення понять», а в другому термін – це «слово чи словосполучення», яке точно позначає «спеціальне поняття». Отже, перша ТО більше стосується точності назви поняття, а друга – власне точності позначення об'єкта. У ЛСД подано ознаки літературознавчого терміну («Термін повинен бути стилістично нейтральним, однозначним (тема, ямб, рима)»), вказано на різні супутні явища – неоднозначність ТО, синонімію ТО, омонімію ТО, зміну значень ТО, використання ТО із суміжних наук.

Не відповідає вимогам терміна, наприклад, ТО «драбинка», оскільки цей термін одразу ж утворює асоціації з відповідним значенням загальнонавчального слова, що відволікає увагу слухача, виводячи його за межі наукового сприймання, створюючи цим ситуацію швидше побутову, аніж літературознавчу. Зрозуміло, що автори цієї ТО переслідували візуалізаційну мету, разом з тим досягли і поняттєвої багатозначності (на рівні сприймання). Питання відповідності ТО щодо власне ознак терміна і мовної ситуації уже розглядалось [4]. Іван Франко вказував на необхідність створювати терміни, які б не «збуджували ніяких побічних образів в уяві» [9, с.47]. *Драбинка – властиве тонічному віршуванню східчасте розміщення при друкуванні слів і груп у віршованому рядку для надання їм більшої «фразовості» (інтонаційної самостійності...)* [8, с.115].

Цікаво, що в новому виданні цей термін подано ще в більш «візуалізований» спосіб: *Сходинки (східці), або Драбинка, – графічне членування віршового рядка на окремі ритміко-інтонаційні та експресивно-сміслові фрагменти задля увиразнення поетичного мовлення.* [3, с. 649–650]. Такі ТО не відповідають термінологічним вимогам уповні, адже мають емоційно-експресивне забарвлення, яке створено за допомогою зменшено-пестливих суфіксів *-инк*. Цей приклад дає підстави для твердження про схильність процесу українського літературознавчого терміноутворення до певного унаочнення чи візуалізації.

СЛТ пропонує таку ТО: *Кривий ямб – див. Холіямб – («кривий ямб») – різновидність ямбічного вірша, в якому стопа перетворена на хорей, внаслідок чого ритм наче спотикається в кінці рядка...* [8, с. 115]. Термін «кривий ямб» у ЛСД набуває більшої внутрішньої експресивності (проекція термінотлумачення змінюється із метафоричного порівняння «ритм наче спотикається» на психоемоційне – «виникає враження»). *«Кривий ямб», або Хоріямб, – різновид ямбічного вірша, в якому остання стопа (клаузула, константа) перетворена на хорей, внаслідок чого виникає враження, ніби віршовий ритм спіткнувся в кінці рядка.*[8, с. 376]. ТО «кривий ямб» позначена образністю, а слово «кривий» – вжито в переносному значенні («видозмінений»), що не мало би бути властивим для наукової термінології.

Відзначимо ще один цікавий факт: автори СЛТ називають «кривий ямб» «хоріямбом», а у ЛСД ця ТО має нове «звучання» – «хоріямб», яке стає однозвучним з іншим терміном – «хоріямб». Цікаво, що синонімом до літературознавчого терміна українського походження є термін іншомовного походження в обидвох варіантах: *хоріямб–хоріямб*. Але «нова версія» терміна *хоріямб* видається не зовсім вдалою, тому що цей термін є омоніом до ТО *хоріямб* (має інше значення – *в античній версифікації – чотирискладова (шестиморна) стопа, що складається з хорія і ямба...*) [3, с. 712].

Приклад емоційно забарвленого терміна, позбавленого термінної чіткості, однозначності, стилістичної нейтральності – ТО *Блат*, *Блатна мова* представлений лише у СЛТ як різновид жаргону. Натомість ЛСД цієї ТО не подає, використовуючи на означення таких понять лише термін *жаргон*. Це свідчить про вектор еволюції терміносистеми до чіткості, однозначності й стилістичної нейтральності.

СЛТ подає ТО *«Авторська глухота – так запропонував М. Горький називати втрату письменником відчуття мови, із-за чого з'являються в художньому творі явні змістові і стилістичні помилки...»* [8, с. 7], позначену емоційною оцінкою, додатковим семантичним навантаженням (асоціація із загальноживаною лексикою), своєрідною художньою образною розмитістю поняття. Такого терміна у ЛСД не знаходимо.

Натомість зворотнє явище із ТО *Баєчка – різновид байки, невеличкий, здебільшого віршований гумористичний чи сатиричний твір...* Цей термін є лише у ЛСД. Його тлумачення дає підстави для висновку про явище термінної синонімії, яке постає із прагнення до увиразнення поняття, точності й влучності його номінування.

Ще одне явище – архаїзація літературознавчої термінної лексики. Знаходимо ряд ТО, які не входять до новітніх літературознавчих словників. Причини такого явища ймовірно – у нетривалості функціонування поняття, його пов'язаності з певною історичною епохою, відхід якої в небуття тягне за собою відповідні зміни в терміносистемі.

СЛТ подає ТО: *«Воєнно-патріотичний роман – епічний твір, присвячений подіям і героям справедливих всенародних воєн»* [8, с. 76]. *«Партійність літератури – свідома оцінка письменником явищ дійсності з певних ідейних позицій, в якій розкривається активна боротьба за інтереси одного класу або суспільної групи й рішуче заперечення прагнень класу-антагоніста»* [8, с. 303]. *«Циганичина – стиль вульгарно-сентиментальних пісень про одчайдушне й пропаще життя, який є наслідуванням т. зв. «циганських пісень»* [8, с. 465]. *«День поезії – традиційний день масових зустрічей радянських поетів зі своїми читачами, який проводиться восени кожного року»* [8, с. 104]. Усі приклади засвідчують відхід понять, які позначають відповідні ТО, з активного вжитку. Тому сучасна літературознавча терміносистема ними не послуговується.

Деякі літературознавчі терміни отримали нове українське обличчя: *Абецедарій – Абетковий вірш*. СЛТ вміщує ТО: *«Абецедарій – (abecdarium – від початкових літер латинського алфавіту – a, b, c) – своєрідна поетична форма, вживана в середньовічній літературі(...)*» [8, с. 3]. У ЛСД знаходимо: *«Абетковий вірш – своєрідна поетична форма, сконструйована за послідовністю літер в абетці (...)*» [3, с. 5]. Попри явну звуконаслідувальну семантику обидвох ТО, друга і пізніша ТО (абетковий вірш) подає як головну ознаку – ознаку походження поняття, що дещо спрощує розуміння терміна, разом з тим робить його сприймання чітким і природньо логічним.

У СЛТ зустрічаємо: *«Частушки, або частівки – невеличкі, здебільшого народні ліричні пісні, в яких у художній формі розкриваються найрізноманітніші почуття й переживання, відтворюються злободенні події в соціальному, трудовому й побутовому житті мас»* [8, с. 467]. У ЛСД – лише *«Частівка – жанр народної лірики, чотирирядкова, іноді – шестирядкова римована пісня швидкого темпу виконання»* [3, с. 723]. Зміна ТО стосується й числа (у першому випадку – множина, в останньому – одина), і семантики (друга ТО має чіткішу структуру окреслення і параметризації поняття, що створює ознаки логічнішого й науковіше обґрунтованого визначення).

СЛТ вміщує ТО «Дольник (від рос. доля, частка) – один з видів тонічного віршування, перехідний від силабо-тонічного до тонічного вірша» [8, с. 113]. ЛСД пропонує ТО «Паузник, або павзник – термін (вживаний паралельно з терміном дольник), який означає метроряд, розбудований на дво- і трискладових стопах силабо-тоніки» [3, с. 527]. Отже, у тексті ЛСД залишається ТО дольник, але вже тільки з посиланням на новіше ТО паузник (дольник, див паузник).

Спостерігається і явище зворотнє за напрямом дії, коли ТО українського походження замінюються іншомовними відповідниками, як от: проклін – імпрекація, безсполучниковість – асидентон; багатосполучниковість – полісидентон; багатоголосся – полілог. Або: Жіноча рима – парокситонна, чоловіча рима – окситонна – обидві ТО, як іншомовного, так й українського походження не відповідають критеріям терміна – в одному вжито слова в переносному значенні, інший – важкий для вимови, недоброзвучний. Відповідники іншомовного походження до українських термінів у цих прикладах (безсполучниковість – асидентон і под.) вжито для уніфікації з мовознавчою терміносистемою. Окреслене явище веде до появи синонімії в літературознавчій терміносистемі.

Видозміни літературознавчої терміносистеми (схильність процесу українського літературознавчого терміноутворення до певного унаочнення чи візуалізації; архаїзація термінної лексики і, як наслідок, відхід відповідних ТО з ужитку; літературознавчі терміни поступово отримують нові українські відповідники й навпаки) відбуваються активно й потребують нових окремих досліджень.

1. Лесин В. М., Пулинець О. С. *Короткий словник літературознавчих термінів* / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – К. : Рад. шк., 1961. – 370 с. 2. Лесин В. М. *Літературознавчі терміни: довідник для учнів* / В. М. Лесин. – К. : Рад. шк., 1985. – 251 с. 3. *Літературознавчий словник-довідник* / [ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка]. – 2-ге вид., випр., оновл. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 752 с. 4. Медведів А. *Що ж таке термін?* / Андрій Медведів // *Проблеми української термінології : Зб. наук. пр. учасників XI Міжн. наук. конференції «СловоСвіт 2010»*. – Львів, 2010. – С. 12–18. 5. Регушевський Є., Деркач В., Шаталіна О. *До питання про нормативність неологізмів у сучасній українській літературознавчій термінології* / Є. Регушевський, В. Деркач, О. Шаталіна // *Педагогіка і психологія професійної освіти*. – 1998. – № 4. – С. 253–255. 6. Регушевський Є. С., Деркач В. В., Шаталіна О. Ф. *Історія вивчення та сучасні проблеми української літературознавчої термінології* / Є. С. Регушевський, В. В. Деркач, О. Ф. Шаталіна // *Учен. зап. Симфероп. госуниверситета*. – Симферополь, 1997. – № 3(42). – С. 96–102. 7. Лесин В. М., Пулинець О. С. *Словник літературознавчих термінів* / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – 2-е вид., перероб. і доп. – К. : Рад. шк., 1965. – 432 с. 8. Лесин В. М., Пулинець О. С. *Словник літературознавчих термінів* / В. М. Лесин, О. С. Пулинець. – 3-тє вид. перероб. і доп. – К. : Рад. шк., 1971. – 486 с. 9. Франко І. *Із секретів поетичної творчості* / Іван Франко // *Твори* : У 50 тт. – Т.31. – С. 45–119.